

**ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԱԶԱՐԴ
ՏՈՀՄԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆ ԱՆԻՈՒՄ**

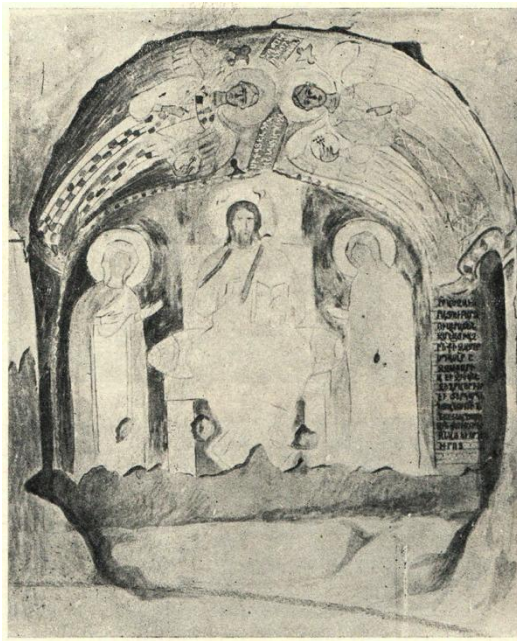

Անի քաղաքի մշակութային ժառանգության մեջ որոշակի տեղ է գրավում որմնանկարչությունը: Դեռևս 19-րդ դարի վերջերից քաղաքում ռուսական կայսերական ակադեմիայի՝ Ն. Մառի գլխավորած հնագիտական արշավախմբի իրականացրած պեղումների ժամանակ որմնանկարչության հետքեր են հայտնաբերվել Անիի միջնաբերդում գտնվող պալատական համալիրում: Եթե նկատի ունենաք այն ճոխ որմնանկարների նկարագրությունը, որը թողել է պատմիչ Թովմա Արծրունու շարունակողը Աղթամար կղզում Գագիկ Արծրունի թագավորի պալատի մասին գրելիս (ցավոք այն չի պահպանվել), կարելի է ենթադրել, որ Անիում Բագրատունի թագավորները ոչ պակաս շքեղությամբ են զարդարել իրենց ապարանքը:

Սակայն Անիի որմնանկարչության մասին այժմ ստիպված ենք պատկերացում կազմել միայն մի քանի եկեղեցիներում մնացած որմնանկարներից, որոնցից գլխավորներն են Ս. Փրկիչը, Ս. Գրիգորը (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի եկեղեցի) և 1215 թ. անեցի մեծատուն Տիգրան Հոնենցի

կառուցած Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, որն հետագայում անցել է քաղաքի հայ քաղկեդոնական համայնքին և նկարագարողվել հավանաբար 1240-50-ական թվականներին:

Անիում, սակայն, պահպանվել է նաև մի որմնանկարագարող քարայր, որի վրա եղած ներկագիր արձանագրությունը վկայում է դրա՝ Տիգրան Հոնենցի ընտանիքին պատկանելու մասին: 1915 թ. Ն. Մառի հանձնարարությամբ Անիի հնագիտական արշավախմբի անդամ Դավիթ Ղիփշիձեն կատարել է քաղաքի հարակից ձորերի քարայրների ուսումնասիրությունը¹: Դրանց թվում էր նաև Ծաղկոցաձորում, Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու հանդիպակաց մասում գտնվող՝ Տիգրան Հոնենցի ժայռափոր դամբարանը: Ըստ Ղիփշիձեի նկարագրության² այդ ժայռափոր խորշի չափերն են՝ 4.30 x 4.10 x 2.33 մ., նախկինում դիմացի կողմում եղել է պատ և մուտք: Խորքում՝ խորանաձև փորվածքում պատկերված է Դեիսուսը (Բարեխոսություն)՝ Քրիստոսը գահի վրա, երկու կողմերում՝ Աստվածամայրը և Հովհաննես Մկրտիչը: Լայն կամարի վրա, երկու կողմից՝ ամբողջ հասակով, դիմահայաց պատկերված են Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետները: Ձեռքներին ունեն մեկական գունդ (սֆերա), կամ հայելի:

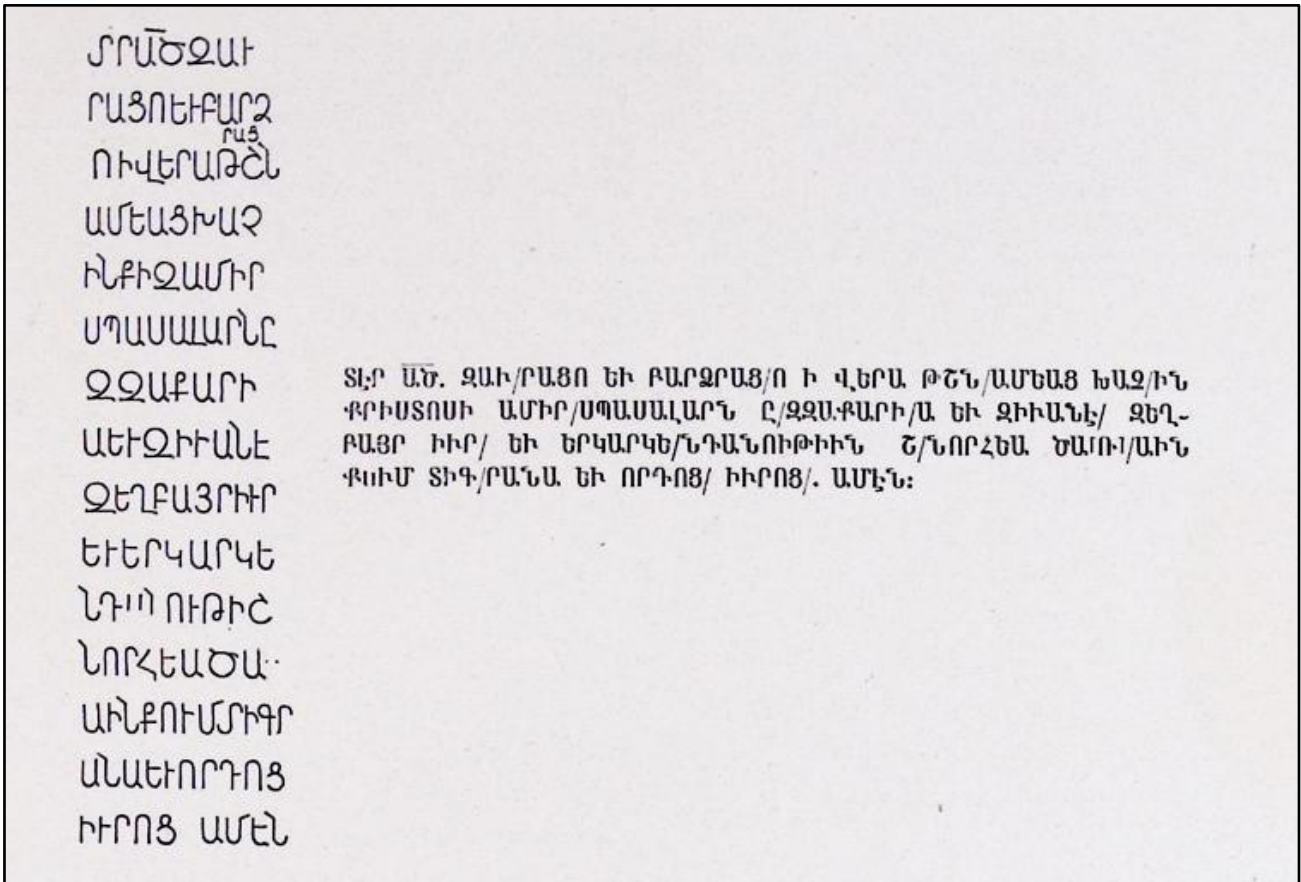
1915 թ., գծանկարը Դ. Ղիփշիձեի:

2015 թ., լուսանկարը Հրայր Բազեի:

¹ 1916-ին քարայրների ուսումնասիրության գործը ցավոք ընդհատվել է, բայց արշավախմբի մասնակիցներից Ն. Տոկարսկին, այնուամենայնիվ, որոշ աշխատանքներ կատարել է: Վաղամեծիկ Դ. Ղիփշիձեի և իր ուսումնասիրությունների համադրումով Ն. Տոկարսկին 1972 թ. հրատարակել է «Անիի քարայրները» (ուսերեն) գիրքը (Դ. Ղիփշիձեի հեղինակությամբ և իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով. Դ. Кипшидзе, Пещеры Ани, Ереван, 1972):

Հրեշտակների պատկերից ներքև, խորշի աջ կողմում պահպանվել է արժեքավոր ներկագիր արձանագրությունը, որն այժմ մեծ մասամբ եղծված է, սակայն բարեբախտաբար ժամանակին այն ամբողջովին վերծանել ու հրատարակել է Հ. Օրբելին: Վիմագրության դիվանի առաջին պրակում այն նկարագրվում է հետևյալ կերպ. «ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՅԻ ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ. ՆԵՐՔՈՍՏ, արևմտյան պատի հյուսիսային անկյունում. արձանագրությունը գունաթափված դեղին ներկով է. ծեփի վրա»: Իսկ բուն արձանագրությունը հետևյալ բովանդակությունն ունի. «Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՋԱԻՐԱՅՈ ԵՒ ԲԱՐՁՐԱՅՈ Ի ՎԵՐԱ ԹՇՆԱՄԵԱՅ ԽԱԶԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐՆ ԸԶՋԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ԶԻԱՆԷ ԶԵՂԲԱՅՐ ԻԻՐ, ԵՒ ԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻԻՆ ՇՆՈՐՀԵԱ ԾԱՌՈՒՄՆ ԲՈՒՄ ՏԻԳՐԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴՈՑ ԻԻՐՈՑ. ԱՄԷՆ»²:

Հայտնի է, որ Տիգրան Հոնենցը Անիի տերը հանդիսացող Զաքարե ամիրսպասալարի ստորականերից էր, մի շարք այլ արձանագրություններում նրան իր «պարոնն» է համարում և բարեգործություն կատարում հանուն Զաքարեի: Ազնվական ծագում չունեցող և քաղաքային

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 68-69:

խավից սերող Տիգրան Հոնենցը հավանաբար Անիում հարկային կապալառու էր, միաժամանակ վաշխառու, որի շնորհիվ շատ արագ հարստացավ:

Տապանատան արձանագրության մեջ Ջաքարեի անվան հիշատակությունը թույլ է տալիս որոշելու դրա, ուստի նաև որմնանկարի ստեղծման ժամանակը: Հայտնի է, որ Անին Շաղդադյան վերջին ամիրա Սուլթանի մահից հետո Ջաքարյաններին է անցել 1198 թ. վերջերից, իսկ մահացել է Ջաքարիա ամիրայասալարը 1212 թվականին: Հետևաբար, Տիգրան Հոնենցի տապանատան որմնանկարը նկարվել ու նրա վրայի արձանագրությունը գրվել է հենց այս թվականների միջակայքում:

2016 թ., այս և հաջորդ լուսանկարները Բրբահիմ Սուլեյմանօղլուի:

Դ. Ղիփշիձեն որմնանկարին շատ հակիրճ անդրադառնալով նշում է, որ այն նկարված է սվաղի հաստ շերտի վրա, գույները՝ սև (կամ ժամանակի ընթացքում սևացած սպիտակ), կարմիր, կապույտ, կանաչ և ոսկեգույն (դեղնավուն): Խորքում պատկերված է Դեիսուսը, իսկ կամարի վրա՝ աջից Միքայել և ձախից Գաբրիել հրեշտակապետներն են, որոնց գլուխների շուրջ եղած լուսապսակները վերին եզրերով հատվում են կամարի կենտրոնում: Միքայել հրեշտակապետի

աջ թևից վեր, երկու տողով գրված է. «(ՄԻ)ՔԱՅԵԼ ՀՐԱ/ԱՇՏԱԿԱՊԵՏՆ Ե», իսկ Գաբրիելի պատկերի նույն մասում, երեք տողով՝ «ԳԱԲՐԻԵԼ ՀՐ/ԱՇՏԱԿԱ/ՊԵՏՆ Ե»³:

³ Д. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 92: Հավանաբար հայերենի չիմացության պատճառով Դ. Ղիփշիձեն սխալ է արտագրել Գաբրիելի անունը, որի տառերը համարյա անընթեռնելի են: Նրա գրքում նշված է «ԳԱԲՐԼՈԳ» (չնայած ճիշտ է հասկացել, թե ում մասին է խոսքը): Այս գրությունները Հ. Օրբելու մոտ չկան:

Հիմնական խորշից դեպի ձախ շարունակվող ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա նույնպես եղել են որմնանկարներ: Ժամանակին դրանցից մի հատվածի գծանկարը՝ նետաձիգ հեծյալի պատկերով, տպագրել է Ղ. Ալիշանը⁴: Այն, ըստ ամենայնի, սուրբ զինվոր է, քանի որ գլխին լուսապսակ ունի:

⁴ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 89:

Նետաձիգի դիմաց պատկերված է եղել չորքոտանի, որը, ինչպես գրում է Ղիփշիձեն՝ նկարիչ Ի. Սմիռնովի կարծիքով ջորի է, որի մասին ինքը կասկած է հայտնում⁵: Ղ. Ալիշանն այս պատկերի մոտ եղած գրությունն է վկայակոչում՝ «Ք(րիստո)ս Ա(ստուա)ծ ողորմեա Շուշանա աղախնո ք»⁶, որը Ղիփշիձեն չի տեսել (նշում է, որ իր ժամանակ գրությունը չկար):

Հեծյալի պատկերից ձախ կա մի սրածայր վենամասով փորվածք-խորշ, որի մեջ Ղիփշիձեն նկատել է պատկերված կենդանու (ձիո՞ւ), և կարմիր պտուղների (նո՞ւռ) հետքեր (տե՛ս 9-րդ էջի լուսանկարը)⁷:

Դամբարանային խորշերում Ղիփշիձեն տեսել է նաև մարդկային ֆիգուրների աղոտ պակերների հետքեր, որոնք առանց լուսապսակի էին, ուստի նա կարծում է, որ դրանք այդտեղ թաղված մարդկանց պատկերներն են եղել, հավանաբար Տիգրան Հոնենցի տոհմից⁸:

Հարկ է նշել, որ այստեղի գերեզմանները կողոպտվել են, հավանաբար դեռ միջնադարում, սակայն բարեբախտաբար պահպանվել է մի փոքր աղջկա գերեզմանը, որը պեղվել է 1907 թ. և

⁵ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁶ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 87:

⁷ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁸ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 95:

այնտեղից գտնվել է աղջնակի մետաքսե, ոսկեթելով ասեղնագործված գեղեցիկ զգեստը, նուրբ շղարշով գլխաշորը՝ առյուծի ու կորյունի ասեղնագործ պատկերով, և թռչնապատկերներով զարդարուն բարձր⁹:

Վերադառնալով տապանատան որմնանկարներին, պետք է նշել, որ երկար ժամանակ դրանց մասին կարելի էր պատկերացում կազմել միայն Ն. Մառի «Անի» աշխատության մեջ, կամ Դ. Ղիփշիձեի գրքում եղած, փոքր չափերի սև-սպիտակ լուսանկարների միջոցով: Սակայն վերջին տարիներին որմնանկարների պահպանված հատվածների գունավոր լուսանկարներն ունենալու հնարավորություն է առաջացել: Դրանք մեզ տրամադրել են լուսանկարիչներ Հրայր Բազեն և Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուն: Վերջինիս արած լուսանկարներից մեկում երևում է նաև կորսված համարվող նետաձիգ սուրբ զինվորի պատկերից պահպանված վերին հատվածը: Ի

⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 964:

դեպ, դատելով այն հանգամանքից, որ Ջաքարիա Աղթամարցի մանրանկարիչը (14-րդ դ. սկիզբ) ձեռագրերից մեկում որպես նետաձիգ է պատկերել սուրբ Մարգսին (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10522, թերթ 11բ), կարելի է ենթադրել, որ Անիի որմնանկարում նույնպես պատկերված է սուրբ Մարգիսը:

Տիգրան Հոնենցի տապանատան որմնանկարների գունավոր լուսանկարները, ինչպես նաև Անի այցելելու և պատկերները տեղում ուսումնասիրելու հնարավորությունը պետք է օգտագործել այս արժեքավոր հուշարձանը մասնագիտորեն ուսումնասիրելու, իսկ հնարավորության դեպքում՝ վերականգնման ու ամրակայման աշխատանքներ իրականացնելու համար: Չնայած իր փոքր չափերին, այս որմնանկարն անկասկած մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես Անիի գեղարվեստական մշակույթի մի փրկված մասունք:

Հուշարձանի արժեքը մեծանում է նաև ստեղծման ժամանակի որոշակիության շնորհիվ (մի բան, որ այնքան էլ հաճախ չի հանդիպում որմնանկարչական հուշարձաններում): Օրինակ, արվեստաբանական կարևոր խնդիրներ կարելի է համարել այն, թե ե՞րբ է «Բարեխոսության» թեման առաջին անգամ հանդիպում հայ որմնանկարչության մեջ (կամ հայ արվեստում ընդհանրապես): Վերջերս Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցում ուշ շրջանի սվաղի շերտի տակից հայտնաբերված որմնանկարում Բարեխոսության պատկերով է զարդարված խորանը, սակայն դրա ժամանակը ճշգրտման կարիք ունի: Նույնը վերաբերում է Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետների պատկերներին, որոնց օրինակները բազմաթիվ են հայ և համաքրիստոնեական արվեստում: Կարելի է ուսումնասիրել և պարզել, թե այդ ծիրի մեջ ի՞նչ տեղ են գրավում Անիի տապանատան հրեշտակներն իրենց ներկայացման եղանակով, պատկերագրությամբ ու ոճով:

Ցավոք, ժամանակն ու պատմական հանգամանքներն անողոք են գտնվել Անիի քաղաքակրթական ժառանգության նկատմամբ, երբեմնի փառավոր մշակույթից միայն փշրանքներ պահպանելով, հետևաբար, այսօր դրանք առանձնակի ուշադրության են արժանի: